

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/12-16>

Türkan İsmayilli

Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-1687-6203>

KOQNİTİV MODELLEŞMƏ

Xülasə

Məqalə koqnitiv dilçilikdə əsas anlayışlardan biri olan koqnitiv modelləşmə və kateqoriyalaşma məsələsinə toxunmuşdur. Qeyd olunur ki metafor və metonimiya əsas koqnitiv mexanizmlərdir, bununla yanaşı koqnitiv modellər informasiya xəritəsidir. Göstərilir ki, tədqiqatlarda da freym anlayışına koqnitiv model kimi yanaşılır. Freym məfhumunun köməyi ilə leksik və frazeoloji vahidlər dərk edilir və insanın bilik dərəcəsi müəyyən edilir. Koqnitiv dilçiliyə görə dilin dərk edilməsi sadə bir proses deyil, idraki koqnitiv prosesdir.

Açar sözlər: Koqnitiv modellər, konsept, paraqonlar, konseptual metafora, Leksik konseptlər

Turkan Ismaili

Nakhchivan State University
PhD in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-1687-6203>

Cognitive modeling

Abstract

The article touched on the issue of cognitive modeling and categorization, which is one of the main concepts in cognitive linguistics. It is noted that metaphor and metonymy are the main cognitive mechanisms, and cognitive models are information maps. It is shown that the concept of frame is treated as a cognitive model in research. With the help of the frame concept, lexical and phraseological units are understood and a person's level of knowledge is determined. According to cognitive linguistics, language comprehension is not a simple process, but a cognitive cognitive process.

Keywords: Cognitive models, concept, paragons, conceptual metaphor, Lexical concepts

Giriş

Koqnitiv modelləşmənin ən aktiv sahəsini belə bir sual düşündürür. Biz qavrayış varlıqlarını necə öyrənirik. Məsələn, radioloqun rentgen şəkillərini, bioloqun isə vəhşi və zəhərli göbələkləri kateqoriyalaşdırdığı kimi insanlar da dil biliklərini necə kateqoriyalaşdırırlar. Koqnitiv model kateqoriyalaşmasını prototip modeli adlandırmaq olar. Bu modelə görə insan hər kateqoriyadan olan nümunələri ömür boyu öyrənir. Yəni bir hədəf təqdim ediləndə bu hədəfin bənzərliyi hər bir kateqoriya üçün ayrıca dəyərləndirilir və yaddaşda saxlanılır. Koqnitiv dilçilər üçün dilin dərk edilməsi sadə bir mental proses deyil. İnsan hər hansı bir nitqə qulaq asanda, bir mətn oxuyanda əks tərəfdə olan dinləyicidən tam fərqli prosesdə olur.

Koqnitiv dilçiliyə görə, linqvistik bilik və ensiklopedik bilik arasında aydın sərhədlər yoxdur. Məna xüsusiyyətcə ensiklopedikdir və ona görə də denotativ aspektləri konotativ olanlardan ayıra bilmərik.

Amerika dilçilərindən L.Blumfeld və E.Sepir müxtəlif dillərə məxsus universal modellər yaratmaqla ilk cəhdləri etmişlər. E.Sepirə görə, “*insan dünyanı dərk etdiyi kimi, dil vahidi şəklində modelləşdirir*” (Imre, 2010: 128).

Lonqakerə görə, “*koqnitiv modellər semantik vahidi xarakterizə edən kontekstlərdir*” (Cambridge, 2008: 88). Lonqakerin klassik baxışına görə, “Monday” (bazar ertəsi) sözünün mənası bizim üçün həftənin günlərindən biridir. Amma biz bu sözü “week/həftə” konseptinə istinad etmədən təyin etməyə çalışsaq, bu tamamilə mümkünsüz olacaq. Yəni biz onları xüsusi konseptual mühitə yerləşdirməsək, onu “təyin etmə” prosesimiz çətin olacaq. Yalnız müvafiq konseptual idrak bizə lazımı bilik və informasiya gətirməyə kömək edir. Buna görə də Lonqaker vurğulayır, “*bütün linqvistik vahidlər müəyyən dərəcədə kontekstdən asılıdır. Əksər konseptlər digər konseptlərin presuppozisiyasıdır və gizli və ya aşkar şəkildə referantsız təyin edilə bilmir*” (Evans, 2016: 112).

Əsas hissə. Son zamanlarda koqnitiv dilçilikdə koqnitiv modellər gündəmədədir. Rumelhartın “sxemləri”, Abelsonun “kod bloqları” biliyi təmsil etmək üçün vasitələrdir. Koqnitiv dilçilikdə araşdırılan kod sxemi, metafora, metonimiya və simvolik modellər kimi koqnitiv modellər də vardır (Imre, 2010: 117). Koqnitiv idrak məfhumuna oxşar Lakof və Filmorun də öz fikirləri vardır. Lakof onu ideallaşmış koqnitiv modellər (İKM), Filmor isə freymlər adlandırır. Onun fikrincə, freym və semantika ümumi və birgə anlayışlardır.

Filmorun fikrincə, freymlər mətnin, diskursun idrakı prosesində şərh olunur. Freymin aktivləşdiyi durumda mətnin fraqmenti olan fikirlər üzə çıxarır. V.Demyankovanın fikrincə, “*freym anlayışı az və ya çox dərəcədə konvensional təbiətə malikdir və ona görə də mədəniyyətin xarakterini tipikləşdirir*” (Langaker, 1991: 112). Digər tədqiqatlarda da freym anlayışına koqnitiv model kimi yanaşılır. Freym məfhumunun köməyiylə leksik və frazeoloji vahidlər dərk edilir və insanın bilik dərəcəsi müəyyənləşir. Ümumilikdə, koqnitiv modellər informasiya xəritəsidir. “İnsan və gül” sözlərini freym çərçivəsində düşünsək, o mənədadır ki, insan gənc çağında gül kimi tərəvətli olur, qocalanda isə gül kimi solur.

Lakofa görə 4 tiptə koqnitiv modellər vardır:

1) “*Propozisional modellər*” elementləri, onların xüsusiyyətlərini və arasındakı əlaqələri səciyyələndirir. Lakof bunu Filmorun “freym”ləri ilə müqayisə edir;

2) “*Kod-sxematik modellər*” də sxematik görüntüləri, onların forması, tutum və trayektoriyasını səciyyələndirilir;

3) “*Metaforik modellər*” bir idrak cığırından digərinə köçürmə edir;

4) “*Metonimik modellər*” iki element arasında əlaqəni saxlayan vasitə kimidir.

Metonimik modellər, həmçinin stereotiplər, sosial stereotiplər, tipik nümunələr, paraqonlar, yarım modellər olaraq prototip effektlərin mənbələridir. Bəzi hallarda 1 model sadəcə sözün mənasını təyin etmək üçün kifayət etmir. Ona görə də koqnitiv modelləri “zəncir” kimi təyin etmək lazımdır. Lakof bu modelləri “*cluster*” (“*salxım*”, “*kütlə*”) adlandırmışdır (Croft, 2001: 143). Məsələn, “mother/ana” sözünün koqnitiv modeldə mənalara baxsaq. Ana sadəcə doğan, dünyaya gətirən şəxs deyil, həmçinin uşağa baxandır. Yəni “mother” sözünün idrak üçün bir neçə koqnitiv model zəncirinə ehtiyacı var. 1) Doğum modeli (the birth model); Qadın modeli (the genetic model); Doyuran model (the nurturance model); Həyat yoldaşı modeli (the martial model); Genetik modeli (the genealogical model).

Metafora və metonimiya iki əsas təsəvvür etmə koqnitiv mexanizmidir. Onlar koqnitiv dilçilikdə nitq fiqurları deyil, konseptual modellər arasında “köçürmə” və ya “əks etdirmə”dir. Fərq ondadır ki, metaforada köçürmə müxtəlif təcrübi modellər arasında olur. Metonimiyada isə eyni idrak arasında baş verir.

Paraqonlar (nümunələr) – İndividual kateqoriya üzvləri olaraq idealları təmsil edir. Məsələn, Ronaldo, şübhəsiz ki, dünyanın ən yaxşı futbolçusudur, yaraşılıqdır, zəngindir, xeyirxahdır, müsəlmanları da çox sevdir. Yaxşı ata və uğurlu futbolçudur. Yəni dünyanın əksər yerlərində Ronaldo futbol paraqonunu təmsil edir.

Mersedes lüks maşındır və lükslüyü təmsil edir. Xomski generativ dilçiliyin görkəmli nümayəndəsidir. Paraqonlar bütöv bir kateqoriyanı təmsil edərək kateqoriyanın digər üzvlərinə qarşı normaları da təyin edirlər.

Görkəmli nümunələrdən olan Oksford universiteti ideal bir universiteti təmsil edir və koqnitiv modellərin bir nümunəsidir.

Nisbi modellər – Lakof bu termini “təsəvvür vasitələri” kimi yox, metafora və metonimiyadan fərqli olaraq faktiki bilgilərə əsaslanan ortada bir termin kimi də işlədir. Məsələn, bizim bilgimizdə restoranda yemək sifariş etmək ilə bağlı nisbi “qaydalar” vardır.

Koqnitiv bir modeldə hər bir element düşüncə kateqoriyasına uyğun gəlir. Koqnitiv bir model konsepti ya dərəcələndirərək, ya da dərəcələndirməyərək xarakterizə edilir. Koqnitiv modellərin ideallaşmış xarakteri də var. Modellər aydın sərhədləri və lazımı şərtləri olan kimi təyin edilir. Onlar prototip effektdən baş verdiyi üçün ideallaşırlar. Belə ki, mövcud vəziyyətdən ortaya çıxan çox ideallaşmış vəziyyətlərə uyğun olaraq təyin edilə bilirlər. Koqnitiv dilçilik üçün metaforanın izahı çox genişdir. Koqnitiv dilçilik iddia edir ki, metafora insan dili və idrakının mərkəzində yayılmış xüsusiyyətidir. Metaforalar duyğu motor domenlərindən gələn ənənəvi kodlamanın subyektiv təcübənin idrak cığırını üçün istifadə edilməsinə imkan verirlər. Beləliklə, konseptual metafora nəzəriyyəsi bir ideya və ya konseptual idrakın necə başqa birinin şərtləri altında dərk edilə bilməsini izah edir. İ.Riçards “Ritorikanın fəlsəfəsi” əsərində qeyd edirdi ki, “*metafora yalnız linqvistik fenomen deyildir, insanın düşüncə tərzidir*” (Langacker, 2001: 112). Riçardsdan ilhamlanaraq C.Ləkoff və M.Conson metaforanı yeni aspektdən izah etməyə çalışdılar. Onlar metaforanı insan düşüncəsi və davranışı ilə bağlı olan konseptual fenomen kimi təqdim etdilər.

Konseptual yanaşmada metaforalar mənbə idraki cığırından hədəf idraki cığırına keçiddir. Bəzən də leksik kodlamayı qoruyub saxlayır. Lakofa görə, “*konseptual metaforaların ən görkəmli xüsusiyyəti mənanı qoruyub saxlamasıdır*”. Love – sevgi, anger – qəzəb metaforik konseptlərdir. Bizim qavrayış sistemimizə xas olan konseptlər zaman/miqdar/vəziyyət/məqsəd/ modallıq və s. kimi metaforalar vasitəsilə dərk edilir. Bunlar elə konseptlərdir ki, onlara normal olaraq dillərin qrammatikləşməsi də daxildir. Əgər onlar, həqiqətən, təbiətə metaforikdirsə, o zaman metafora qrammatikanın mərkəzi olur. Metaforanın xüsusiyyəti elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə biz mücərrəd konseptləri dərk edir və mücərrəd səbəbləri həyata keçiririk.

Happy is up (Xoşbəxtlik yuxarıdır, yəni xoşbəxtlikdən uçmaq. Burada xoşbəxtlik məfhumu “yuxarı” məkani anlamı ilə əlaqələnməmişdir) (Langacker, 1991: 115). Metafora fundamental olaraq linqvistik yox, konseptualdır. Metaforik dil konseptual metaforanın səthi ortaya çıxmasıdır. Baxmayaraq ki, bizim konseptual sistemimiz metaforikdir, onun önəmli hissəsi qeyri-metaforikdir. Metaforik anlaşılma metaforik olmayaraq başa düşülməyə əsaslanır. Konseptual metafor sistemi avtomatik, biixtiyar baş verir və hiss edilməyən cəhdə istifadə edilir. Bizim metafora sistemi təcrübəni anlamaqda mərkəz nöqtədir. Metafora bənzərlikləri daha çox bizim təcrübələrimizə əsaslanır və dilin qrammatika və leksikasında mühüm rol oynayır (Evans, 2016: 120).

Metaforik kodlamalar universaldır, bəziləri daha geniş yayılıb, bəziləri isə kultural əsaslıdır. Virtual olaraq insan biliklərinin formalaşdığı idrak insan bədənidir və bu metafora mənbə domeni kimi xidmət edir. Ümumi hədəf domenlər isə zaman, emosiyalar və vəziyyətlərdir (Evans, 2016: 280-281). Məsələn, körpələr bədənləri ilə “tutum” qavrayışları ilə tanış olurlar. Bir şeyləri ağızlarına qoyaraq təcrübə edirlər. Bu rutin olaraq davam edərsə, onlar əşyaları başqa konteynerlərə yerləşdirirlər. *In/out* konsepti ilə konsept bədəndən xaric obyektlərə köçürülür. Daha sonra bu konseptlər çoxlu başqa konseptlərə köçürülür (aşiq olmaq, çətinliyə düşmək, çətinlikdən çıxmaq və s.) Bu metaforik genişlənmələr idrak edilir və yüksək dil xüsusiyyətlidir. Metafora prosesinin özü də yaygın bir universal hadisədir və bütün dillər üçün geniş yayılmış fenomendir. Məsələn, faktır ki, ingilis dilində *fire/yanğın* kodu qəzəbi başa düşən mənbə domenidir. *She is hot white with rage* (qəzəbdən ağarmışdı) (Imre, 2010: 27) o deməkdir ki, ümumi bilinən insan təcrübəsi olan qəzəbi alışqanla alovlandırma biləcəyimiz bir şeydən prototip olan metafora uyğun informasiya ilə motivə edilmişdir. O, mənbə domeyni barədə bir faktı açsa da, bəziləri bunu gizlədir. Metonimiya isə nəyisə bir şeyin bir hissəsini təmsil etməsidir. Dildə və mədəniyyətdə müəyyən metaforalar konvensiyallaşmışdır. İnsanlar üçün ən ümumi hal nəyisə bir şeyin ən asan dərk edilən və başa düşülən aspektini götürməkdir. Metonimik mənbələr prototip effektlərin əsas fenomenidir. Belə effektlərin əsas mənbəsi metonimiyadır. Metonimiya ona görə koqnitiv mexanizmdir ki, onun məqsədi “vurğulamaqdır”. Metafora və metonimiya qrammatik məna və formanın, eyni zamanda leksikanın geniş bir hissəsini təyin edir. İmaginativ koqnitiv mexanizmlər olan metafora və

metonimiya sadəcə bədii üslub vasitələri deyil, onlar həmçinin mental əks olunmalardır (8). Yəni bir təcrübə cığırından fərqli təcrübə cığırına aparırlar və onlar normalda biixtiyarı şəkildə baş verirlər. Metafora zamanı ikinci təcrübə idrak cığırını qismən birincinin şərtlərində başa düşülür. Həkk olunma cığırını mənbə və ya “donor domen” adlanır, digəri isə hədəf və ya qəbul edən idrak cığırını adlanır. Əksər kateqoriyalar mücərrəd ideal hallarla şərtlənərək başa düşülür. İdeallar aktual əhəmiyyətli kateqoriyalardır. İdeallar vasitəsilə çoxlu kultural biliklər təşkil edilir. Bizim ideal evlər, ailələr, ideal işlər, işçilər və s. haqqında biliyimizdir. İnsanlar üçün bənzər, yaddaqalan, ya da önəmli nümunələri kateqoriya kimi dərk etmək çox ümumdür. Məsələn, dostumuz vegeterianırsa, dostumuzu digər vegeterianlara ümumiləşdirməyə meyl edəcəyik. Lakoff iddia edir ki, “*bəzi kateqoriyalar ideallar kimi başa düşülür*” (Croft, 2001: 148). Bunlar tipik və stereotipik nümunələrlə qarşılaşır. Məsələn, *siyasətçi – politician* kateqoriyası üçün bizim idealımız onun çalışqan, alturist biri olmasıdır. Bu siyasətçilər haqqında *egoist, güc hərisi* stereotip fikirlə ziddiləşə bilər. Bizim ideallarımıza istinad edərək söylədiyimiz “He is a great politician” (O, əla siyasətçidir) pozitiv bir dəyərləndirmə kimi şərh edilsə də, bizim sosial stereotipimizdə eyni ifadə neqativ bir dəyərləndirmə kimi də şərh edilə bilər.

Koqnitiv modellər biliklərin “yerləşmiş” quruluşlarına da aid ola bilər, həmçinin bura daha mücərrəd varlıqlara bağlı biliklər aiddir. Sevgi/nifrət. Onlar müxtəlif səviyyələrdə detalları həyata keçirir.

Leksik konseptlər çoxlu koqnitiv modellərlə gerçəkləşə bilərlər. Koqnitiv modellər digər bir-biriylə əlaqəli olduğuna və başqalarından təsirlənə bildiyinə görə leksik konseptlər potensial olaraq şəbəkə konseptual biliklərlə əlaqəlidir. Leksik konseptlə implisit əlaqəli olan koqnitiv modellər ilkin koqnitiv modellərdir. İlkin koqnitiv modellərin alt yarımqrupu ikincili koqnitiv model adlanır. Bu cür ayırım ədəbi və məcazi dilin istifadəsinin ayırımı üçün vacibdir. Leksik konseptlə koqnitiv model profili arasındakı əlaqələri təsvir etməyin yolunu belə göstərmək olar.

Məsələn, *İngiltərə* leksik konsepti çoxsaylı koqnitiv modellərə çatmağı təmin edir. *İngiltərə – millət/dövlət/milli idman növləri/siyasi sistem/dövlət başçısı* və s.

Leksik konseptlərlə əlaqələndən koqnitiv modellər arasında ayırım etsək, ilkin koqnitiv model profili aşağıdakı koqnitiv modellərdən ibarət olacaqdır. Coğrafi landşaft/millət/dövlət/mətbəx və s. Bu koqnitiv modellərin hər biri daha qarışıq bilgilərə çatmağı təmin edir. İngiltərədə insanlar müxtəlif idman növləri, futbol/reqbi/atletika ilə məşğul olurlar və s. Onlar bir çox Olimpiya oyunları və FİFA dünya kubokuna sahibdirlər. İlkin koqnitiv modellər ikinci koqnitiv modellərə yol açır. Məsələn, (*english electrota –ingilis seçki*) bir koqnitiv modeldir və (*political system – siyasi sistem*) koqnitiv modeli ilə əldə edilmişdir. Koqnitiv model bizim dünya ilə əlaqəmizdən, onu dərk etmək/hiss etmək qavrayışımızdan asılıdır. Leksik konseptlər linqvistik varlıqlardır. Linqvistik olmayan biliklərə çatmağı əldə edir. Situativ işlənmədə leksik konseptlər informativ xarakteri təmin edir. Bu isə mümkün semantik potensialla əldə edilir. Koqnitiv dilçilikdə linqvistik konseptlər əsaslı şəkildə təcrübələrimizə dayanır (fiziki/sosial/kultural). Filmor, Lakoff və Lonqakerə görə linqvistik formalar sadəcə “ipuçlarıdır”. Bizim beynimizdə formalaşan konseptual strukturları aktivləşdirir. Mənalər bizim düşüncə və beynimizdə “yerləşmişdir” (Langacker, 1991: 46-47).

Leksik konsept seçimi məsələsi linqvistik və linqvistik olmayan xüsusi kontekst, yəni “doğru” bir leksik konsepti seçməli olan prosesdir:

The judge asked the defendant to approach the (bar) – Hakim ittihamçıya kürsüyə yaxınlaşmağı tələb etdi (bar).

The customer ordered her beer at the (bar) – Müştəri özünə piştaxtadan pivə sifariş elədi (bar). Burada “bar” kəliməsi bir çox leksik konseptlərlə əlaqəlidir, 1-ci cümlədə “bar of a court” hakimin oturduğu yer mənasında, 2-ci cümlədə isə “a bar in a public house”/“içki alınan və satılan yer” mənasındadır. Düzgün leksik konsept bu nümunələrdə linqvistik kontekstə görə seçilir (Langacker, 1991: 219).

Lakoff və Johnson vurğulayır ki, “*məkani əlaqələr bizim qavrayış sisteminin “ürəyində” dayanır*” (Imre, 2010: 150-151). Biz yaxınlıq və uzaqlıq (nearness/farness – yaxınlıq/uzaqlıq) deyil, obyektin olduğu yeri görürük və onları yaxınlıq və uzaqlıq kimi qavrayırıq. Dil bir sistemdir və

onun quruluş prinsipləri, düşüncə çeşidlərini əks etdirir. Ona görə də dilin sistematikasını araşdırmaq qavrayış prinsiplərini araşdırmaqdır. F.Sössürdə də müşahidə edildiyi kimi, hər bir dil tək parçalar halında yox, bütöv bir sistem kimi araşdırılmalıdır. Hər bir hissənin yalnız bir bütöv sistemə sadıq olan məna və funksiyası vardır. Sisteməliklik tək-cə ayrı-ayrı dil sistemləri səviyyəsində deyil, həmçinin sistem əmələ gətirən hissələr içərisində təyin edilir. Beləliklə, quruluşun eyni çeşid və prinsipləri “öz eyni” (self-similar) yolla təkrar edilir.

Nəticə

Koqnitiv modellər individual deyil, xalis subyektiv bilgi strukturlarıdır, ancaq hər hansı mədəniyyətə məxsus insanlar tərəfindən geniş şəkildə istifadə edildiyinə görə həm də kultural modellər adlanır.

Koqnitiv modellər, ümumilikdə, bizim təcrübəmizi strukturlaşdırmaq üçün işlədilir. Modellər bizim reallığı necə dərk etməyimizin konseptual ifadəsi kimi başa düşülə bilər və düşüncədə formalaşdığı üçün koqnitivdir. Müəyyən ümumi təcrübələrdən qaynaqlanaraq ortaya çıxdığına görə ideallaşmışdır. Koqnitiv modellərin nəticələri arasında kateqoriya strukturları və prototip effektləri də var. Onlar obyektiv olaraq təbiətə mövcud deyil, insanlar tərəfindən yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Imre, A. (2010). Metaphors in cognitive linguistics. A.Imre. Roma: Journal of English Studies, pp.71-81.
2. Cambridge. (2008). Metaphors, Dead and Alive, Sleeping and Waking. A Dynamic View. Chicago: University of Chicago Press, pp.114-121.
3. Evans, V.V. (2016). Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction. Cognitive Linguistics. Edinburgh University Press 17(4), pp.491-534.
4. Langacker, R.W. (1991). Concept. Image, Symbol, The Cognitive Basis of Grammar Sec-ond edition. Berlin: Mouton de Gruyter, 288 p.
5. Langacker, R.W. (2001). Discourse in cognitive grammar. San Diego: University of California, Cognitive Linguistics 12 (2), pp.143-188.
6. Croft, G.W. (2001). Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective. Oxford: Oxford University Press.
7. Langacker, R.W. (1991). Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Vol. II Descriptive Application. Stanford University Press, 128 p.
8. Cambridge URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
9. DOI: 10.13140/RG.2.2.32046.28489

Göndərilib: 04.03.2024

Qəbul edilib: 20.04.2024